

Nataša Kavčič, Ljubljana
**INICIALNI OKRAS LISTIN
PRVE POLOVICE 15. STOLETJA
IZ ARHIVA REPUBLIKE SLOVENIJE
S POSEBNIM OZIROM NA LISTINE
CELJSKIH GROFOV¹**

V listinskem gradivu od poznega 14. stoletja (v rokopisih stoletje prej) najdemo posebno oblikovane, dekorativne črke, ki so kaligrafsko zaznamovane in včasih pisane s posebej široko rezano trstiko. To so kadelne iniciale² (sl. 1), ki nastopajo v treh tipih: t. i. črni, vmesni in votli tip.³ Za kadele je značilno, da je črkovno telo sestavljeno iz paralelno potekajočih linij (med vzporednima linijama je lahko rdeče polnilo⁴), ki se pogosto prekrizajo.⁵ Značilnost kadel je tudi prehajanje med debelejšimi in lasno tankimi potezami, kar je posledica pisanja

¹ Podlaga za članek je del diplomske naloge z naslovom *Inicialni okras listinskega gradiva 1. polovice 15. stoletja iz Arhiva Republike Slovenije* (Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Ljubljana 2008). Pri obravnavi listin sem se omejila zgolj na iniciale, ki krasijo začetke listin posameznih izstaviteljev, druge zunanje in notranje značilnosti listin, kot jih proučuje diplomatika, pa sem pustila ob strani. Delo sem opravila v Arhivu Republike Slovenije, kjer sem imela na razpolago listinsko gradivo prve polovice 15. stoletja. Za to uslugo se posebej zahvaljujem nekdanjemu direktorju Arhiva, dr. Matevžu Koširju, Petru Strnadu in Pavlu Mikliču (oba Arhiv Republike Slovenije) ter svoji mentorici, red. prof. ddr. Nataši Golob za vso pomoč. Diplomska naloga je nastala v okviru njenega seminarja *Umetnost srednjega veka v Zahodni Evropi*.

² Francoski avtorji za kadelne iniciale uporabljajo termin *cadeaux*, angleški pa jih imenujejo *cadels*.

³ Nataša GOLOB, Kadelne iniciale v dveh volumnih frančiškanskega graduala, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXXVIII, 2002, pp. 152–183; za votle iniciale gl. Alois HAIDINGER, Drei Determinations-Ankündigungen aus dem Stift Klosterneuburg, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, XLVI–XLVII, 1993–1994, pp. 237–244.

⁴ Nataša GOLOB, *Srednjeveški rokopisi iz Žičke kartuzije (1160–1560)*, Ljubljana 2006, p. 86.

⁵ Christine JAKOBI, *Buchmalerei. Ihre Terminologie in der Kunstgeschichte*, Berlin 1991, p. 57.

s širokim postrani prirezanim pisalom.⁶ Kadele imajo zato nadvse zanimivo črkovno strukturo in zaradi te so na listini ali na rokopisnem foliju že brez dodatnega okrasa pomemben likovni element. Skupaj s fleuronnejem,⁷ ki obda oziroma napolni inicialno telo (sl. 2), ali z žanrskimi elementi (neredko s pridihom humorja) pa so še posebej pomemben del okrasa pisnega spomenika.⁸

Kadelna iniciala se je začela uveljavljati z razvojem kaligrafije po letu 1300 in jo kot pomembno dekorativno prvino na listinah zasledimo od druge polovice 14. stoletja dalje, predvsem v češko-du-najskem prostoru.⁹ V rokopisih (največkrat so to liturgični rokopisi in glasbeni kodeksi¹⁰) kadele najdemo že prej, v poznem 13. stoletju,¹¹ najpogosteje pa v 14. in 15. stoletju.¹² Rokopisi, v katerih naletimo na kadelne iniciala, so večinoma pisani v knjižnih pisavah – v besedilu, zapisanem v knjižni gotici, je kadela namreč prevzela vlogo poudarjene stavčne začetnice.¹³

⁶ GOLOB 2002, cit. n. 3, p. 163.

⁷ Fleuronné je praviloma enobarven (predvsem rdeč ali moder; pri tem je barva okrasa vedno kontrastna barvi iniciala), lasno tanek okras, ki obda inicialno telo ali pa napolni njegova notranja polja. Tovrstni okras ima značaj izredno zapletene in zanimive mreže ter je kombinacija različnih preprostih oblik, kot so biseri, niti, brsti ipd. (Za opis osnovnih oblik in njihov razvoj gl. Wolfgang AUGUSTYN, s. v. Fleuronné, *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, IX (ed. Otto Schmitt), München 2003, coll. 1113–1196.) Fleuronnirane iniciala so se razvile v poznem 12. stoletju, in sicer iz poznoromanskih kaligrafskih inicial v pariških rokopisih. Iz pariškega okolja se je fleuronnirana iniciala po poti, ki so ji jo odprli ugledni skriptoriji, razširila po francoskem in nemškem prostoru. (Antonia GRAF, *Zur Geschichte der Fleuronéinitiale unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Handschriften des 13. und 14. Jahrhunderts*, Dunaj 1968 [tipkopis doktorske disertacije], p. 3; Nataša GOLOB, *De civitate Dei iz Bistre, Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXIX, 1993, p. 16.) Oblike fleuronniranega okrasa, ki krasijo iniciala na listinah, so skladne s tistimi, ki jih najdemo v rokopisnem gradivu (nizi biserov z jedrci, brstne oblike in nitasti izrastki; npr. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 578).

⁸ GOLOB 2006, cit. n. 4, p. 50.

⁹ Za podatek sem hvaležna prof. ddr. Nataši Golob.

¹⁰ Otto MAZAL, *Lehrbuch der Handschriftenkunde. Elemente des Buch- und Bibliothekswesens*, Wiesbaden 1986.

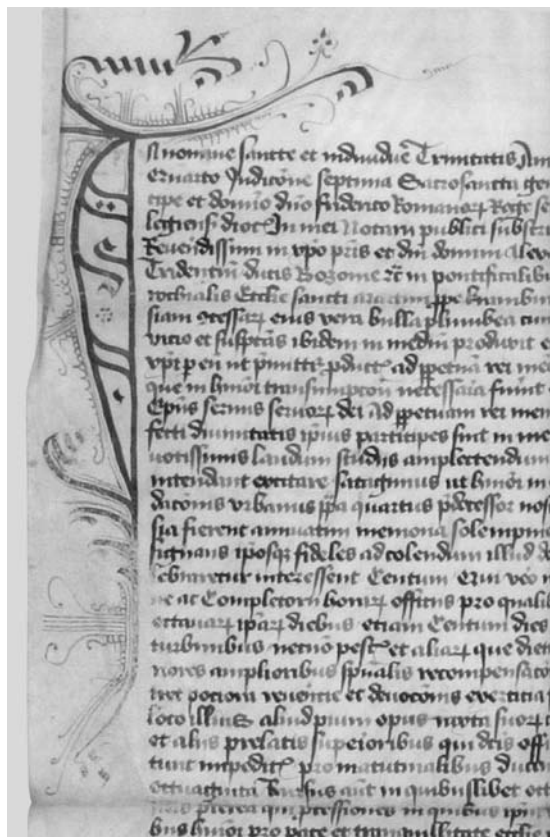
¹¹ GOLOB 2006, cit. n. 4, p. 50.

¹² JAKOBI 1991, cit. n. 5, p. 57.

¹³ GOLOB 2002, cit. n. 3, pp. 163–164.

1. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 587: Listina oglejskega patriarha Lavrencija, 1445, september 21.

2. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 578: Notarski prepis listine papeža Martina V., 1444, maj 15.

Kadelne iniciiale so praviloma delo kopistov in ne iluminatorjev, zato je črkovno telo kadele izrisano s trstiko in v tinti, ki so jo uporabili tudi za tekst.¹⁴ Kopisti, vezani na skriptorij, so morali upoštevati pravila delovnega okolja in so zato pri delu težje uveljavili svojo individualnost. Tako lahko v oblikovanju kadelnih inicial sledimo bolj kontinuiranemu razvoju kot pri slikanemu okrasu, ki ga je, denimo, izdelal samostojno delujoči iluminator.

Slikarski okras rokopisov je bil pogost od pozne antike naprej, začetke krasitve listin pa lahko iščemo šele v 12. stoletju, in sicer v papeških listinah, ki so vplivale tudi na okras sočasnih vladarskih listin. Navada dekoriranja pravnih dokumentov se je sčasoma razširila tudi na listine privatnega značaja.¹⁵ Z razvojem gotice je pomemben dekorativni element na listinah postala črka in tako bistveni del dekoracije listin predstavlja že sama kaligrafska pisava. Kot dekorativni dodatek pisavi na listinah se najprej pojavijo iniciiale, proti koncu srednjega veka pa listine lahko krasijo prave iluminacije, ki so največkrat nastale pod vplivom dekoracije iz sočasnega rokopisnega gradiva.¹⁶ Lep primer je vegetabilni okras grbovne listine mesta Bratislave, ki jo je 8. julija 1436 izdal Sigismund Luksemburški. Podobno dekoracijo najdemo v t. i. Vavclavovi Bibliji (1389–1400), kar ni nenavadno, saj jo je po smrti njenega naročnika, češkega kralja Vavclava IV., dobil v last prav Sigismund Luksemburški, izstavitelj bratislavske grbovne listine.

Obravnava oblik kadelnih inicial na listinah prve polovice 15. stoletja iz Arhiva Republike Slovenije (v ARS-u iz tega obdobja hranijo 891 listin) je pokazala, da je oblika inicial odvisna od pomembnosti vsebine dokumenta in položaja izstavitelja. Tako se z bolj izdelanim okrasom ponašajo papeške listine in tiste, ki jih je podpisal kralj ali cesar. Njihove pisarne¹⁷ so bile namreč dobro organizirani uradi in delo v njih je za-

¹⁴ JAKOBI 1991, cit. n. 5, p. 57.

¹⁵ Leo SANTIFALLER, *Urkundenforschung. Methoden, Ziele und Ergebnisse*, Köln-Graz 1968, p. 24.

¹⁶ Nataša GOLOB, Pergament je najplemenitejša pisna osnova, *Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem* (ed. France M. Dolinar), Ljubljana 1993, pp. 70–72.

¹⁷ Diplomatika pojem pisarne definira kot organiziran urad, ki pravno delovanje kroga ljudi oz. ene osebe ter izraze vlade in uprave redno prenaša v listinsko obliko oziroma skrbi za izstavljanje listin teh oseb. O obstoju pisarn lahko najprej govorimo pri visokem plemstvu, ki je redno izstavljal

znamovala večstopenjska izdelava listin. To pomeni, da sta pri izdelavi listine sodelovali različni osebi, ki sta vsaka svoje delo dobro obvladali – ena je zapisala besedilo, druga je listino okrasila.¹⁸ Poteze v umetniški dekoraciji torej poleg drugih zunanjih in notranjih značilnosti listin pomembno prispevajo k ugotovitvi kraja nastanka listine.¹⁹ Prav tako nam način dekoracije, pa naj bo to iniciala ali iluminacija, pogosto izda tudi stopnjo organiziranosti in navade pisarne, v kateri je listina nastala.

Papeška pisarna je bila izredno dobro organizirano delovno okolje in njenega nivoja vse do izteka srednjega veka niso dosegle niti pisarne cesarjev, kraljev in knezov. Delo v papeški pisarni je temeljilo

veliko število listin in ki je izpolnjevalo pogoje za drago vzdrževanje pisarn. To plemstvo na slovenskih tleh (razen grofov Goriških in Celjskih) ni rezidiralo. Pred 14. stoletjem pisarne pomembnejših izstaviteljev, z izjemo papeške in kraljeve, še niso bile organizirani uradi, kot jih definira diplomatika. Njihovo pisarno je največkrat predstavljala ena sama oseba, ki pa je lahko imela pomočnike oziroma podrejene pisarje, ki so namesto glavnega pisarja opravili del naloge. Zaradi izoblikovanja pisarn so izgubile nenavadne zunanje in notranje značilnosti listin 12. in 13. stoletja in od takrat naprej je za listine ene pisarne značilna enotnost. (Dušan KOS, *Pismo, pisava, pisar. Prispevek k zgodovini kranjskih listin do leta 1300*, Ljubljana 1994, pp. 185, 188; Oswald REDLICH, *Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre, Urkundenlehre. Teil I* (ed. Wilhelm Erben), München-Berlin 1907, p. 21; Oswald REDLICH, *Die Privaturkunden des Mittelalters, Urkundenlehre. Teil III* (ed. Wilhelm Erben), München-Berlin 1911, p. 167; Peter ŠTIIH, *Začetki in razmah listinskega pismenstva na ozemlju Slovenije do konca 11. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, LVII/3–4, 2003, p. 280.)

¹⁸ Da je delo v papeški pisarni potekalo v več stopnjah in da sta bili za pisanje ter okras listin odgovorni različni osebi, dokazuje listina papeža Bonifacija IX. iz leta 1401 (AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5356), v kateri so črke papeževega imena izpisane le v obrisu in še niso okrašene. Poleg tega te listine ne krasijo skoraj do roba pergamentne podlage segajoči podaljški v prvi vrstici, kot to lahko vidimo pri vseh drugih papeških listinah iz Arhiva Republike Slovenije. Lahko torej sklepamo, da so bili dekorativni elementi in tudi elongirana prva vrstica (oz. posamezne besede) dodani šele po zapisu besedila. Podobno so tri listine Sigismunda Luksemburškega (AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4670, a. e. 4671 in a. e. 4672) ostale brez iniciate. Pisar je predvidel njeno umestitev v tekst, saj je na začetku besedila pustil prazen prostor, kamor naj bi inicialo pozneje dodala neka druga oseba.

¹⁹ Listina ni vedno nastala v pisarni izstavitelja, ki je zaradi potovanj, političnih in cerkvenih nemirov ipd. moral pogosto poseči po pomoči tujih pisarn v kraju, v katerem je bil tisti trenutek. Velikokrat pa lahko govorimo o t. i. prejemniški izstavitvi listine, ko listino namesto izstaviteljeve pisarne izda prejemnikova. (SANTIFALLER 1968, cit. n. 15, p. 37.)

na strogi hierarhiji in delitvi dela v postopku izdelave listin. Papeške listine zlahka prepoznamo že na prvi pogled, saj je zunanji videz papeških dokumentov zaradi strogih pravil pisarne ostajal nespremenjen celo več stoletij. Morebitne spremembe so bile odvisne izključno od razvoja pisave, teoloških dogem in prava.²⁰

Arhiv Republike Slovenije iz prve polovice 15. stoletja hrani šestnajst listin – bul, ki jih je v času svojih pontifikatov izstavilo pet papežev.²¹ Za bule, ki so kot oblika papeških listin pogostejše od 15. stoletja naprej,²² je značilno, da je papeževo ime v prvi vrstici močno poudarjeno in zapisano v t. i. osenčeni gotski majuskuli.²³ Črke papeževega imena imajo obliko lombard,²⁴ ki jih v obravnavanih primerih dopolnjuje listni ali cvetlični vzorec v beli barvi oziroma v barvi pergamenta, kar je običajen okras lombardnih inicial tudi v rokopisih.²⁵ Največkrat je tako okrašena le prva črka papeževega imena, druge pa obdaja lasno tanek vegetabilni okras – linije, ki vijugajo med črkami in se končajo v obliki cvetnih popkov ali že razprti cvetov. Črke papeževega imena in druge povišane črke prve vrstice pogosto (zlasti kadar je vsebina listine še posebej pomembna) obda fleuronirani okras. Za papeške bule je značilno tudi oblikovanje preostalega dela prve vrstice. Nad njo se v zgornjo margino navpično ali poševno dvigajo podaljški, največkrat po

²⁰ Dušan Kos, Videz listin papeške pisarne, *Slovenija v papeških listinah* (ed. France M. Dolinar), Ljubljana 1996, p. 33.

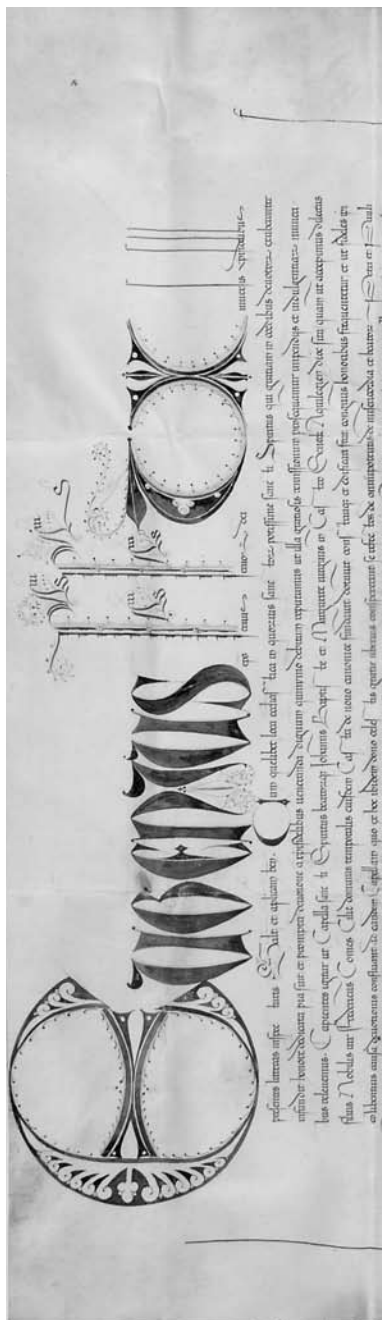
²¹ Papež Bonifacij IX. je izstavil tri listine, Janez XXIII. šest listin, ena nosi ime papeža Martina V., dve Evgena IV., na štiri listine pa se je podpisal papež Nikolaj V.

²² Kos 1996, cit. n. 20, p. 40.

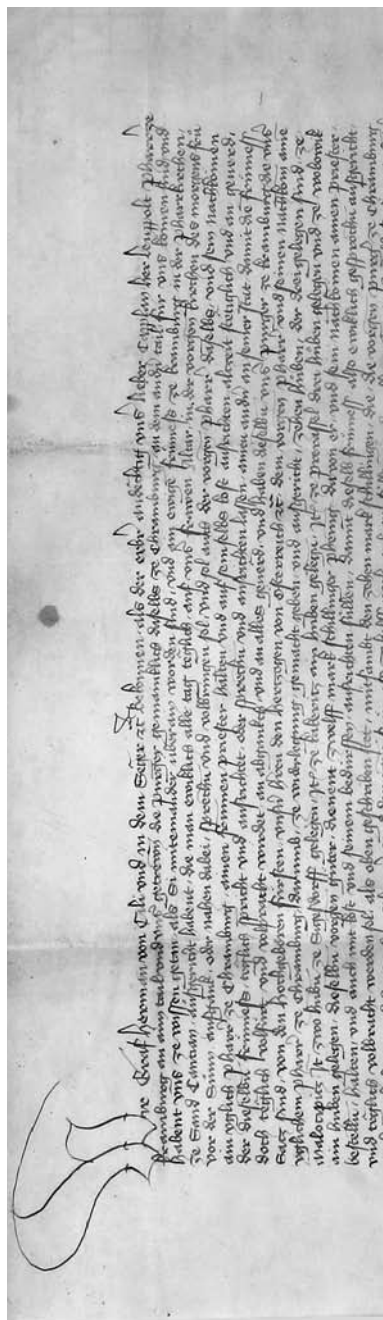
²³ Peter ŠTIIH, Struktura in vrste papeških listin, *Slovenija v papeških listinah* (ed. France M. Dolinar), Ljubljana 1996, p. 51.

²⁴ Lombarde so po definiciji preproste, trebušasto zaobljene unciale inicialne, ki predstavljajo okras preprostejših kodeksov od 13. do 15. stoletja. Največkrat so enobarvne, rdeče ali modre, včasih tudi zelene. Občasno črkovno telo na dve polovici različnih barv razdeli listnat ornament: to so *litterae duplices*. Barvi inicialnega telesa sta praviloma kontrastni (modra – rdeča, zelena – modra), vmesna žila takih inicial pa je lahko okrašena z biseri – krožci in pikami. Ime lombarda se navezuje na domnevni italijanski (lombardijski) izvor te črkovne forme. Termin se je začel uporabljati šele v povezavi z gotskimi rokopisi. (JAKOBI 1991, cit. n. 5, p. 46; Nataša GOLOB, *Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje*, Ljubljana 1994, pp. 84, 100.)

²⁵ Cf. Kartuzijski antifonar, 1451–1454, št. 375, Universitätsbibliothek, Graz.

3. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 6849: Listina papeža Evgena IV., 1439, februar 26.

4. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 345: Listina Hermana II. Celjskega, 1400, junij 29.

dva. Gre za paralelni liniji, ki se med seboj lahko večkrat prekrizata, kar je tudi osnovna poteza kadelnih inicial. Podaljška sta po navadi natančen posnetek drug drugega oziroma se razlikujeta le v nekaj detajlih (sl. 3).

Izražanje osebnega sloga pri izdelavi papeških listin zaradi strogih pravil delovnega okolja ni bilo dovoljeno. Zato v okrasu listin papeške pisarne ne opazimo razlik, četudi je šlo za delo različnih rok. Zaradi strogih predpisov pisarne lahko pri obravnavanju dekoracije papeških listin spregledamo sodelovanje več mojstrov in govorimo o razvoju dekoracije v času. Okras listin, ki so nastale v pisarni na papeškem dvoru, je s časom postajal bolj dovršen. Na začetku 15. stoletja je okras v primerjavi s tistim, ki ga najdemo na listinah iz sredine 15. stoletja, precej preprost. Podaljški nad prvo vrstico so bili okrog leta 1400 le vzporedne linije brez posebnega okrasa,²⁶ sčasoma pa je osnovni liniji dopolnilo vedno več dekorativnih elementov. Sprva ravne linije so postale nazobčane in so na več mestih prekinjene, dodani so bili zanimivi izrastki, skupine s-linij, ki se razpirajo kot pahljače, in koncentrično nameščene polkrožne linije, ki se proti navideznemu centru krajšajo.

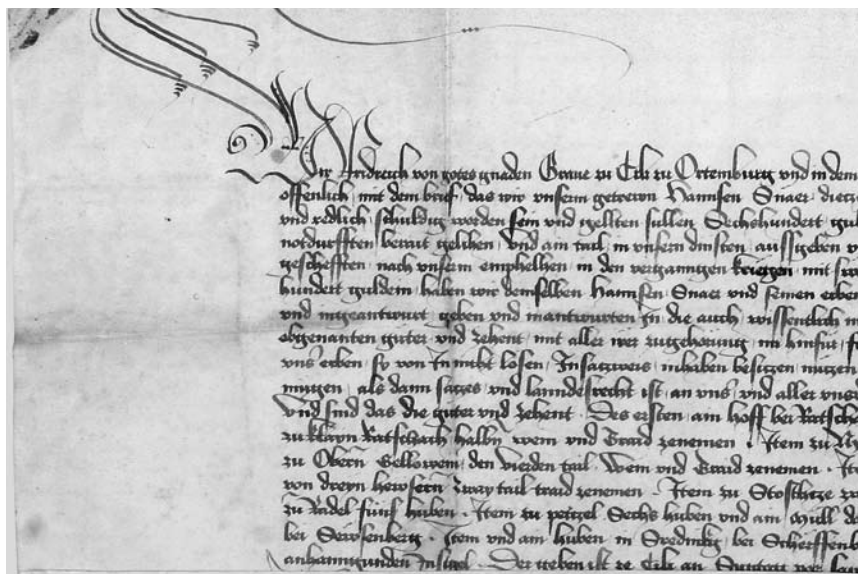
Med listinami prve polovice 15. stoletja, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, je 52 listin, ki so jih izstavili grofje Celjski. Od tega jih je 26 izstavil grof Herman II., 24 Friderik II. (eno od teh skupaj z Ulrikom II.) in dve Ulrik II. Vse listine imajo poudarjeno prvo črko. V vseh primerih, razen v dveh, ko se besedilo začne z inicialo A²⁷ oziroma N²⁸, je to iniciala W kot prva črka besede *wir*. Gre za rabo intitulacijskega plurala,²⁹ ki je za listine grofov Celjskih običajna. Ko so

²⁶ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 350. (V opombah so navedene signature ene ali največ dveh listin, pomembnih za razumevanje inicialnih oblik. Za celoten seznam in slikovno gradivo gl. Nataša SOPČIČ, *Inicialni okras listinskega gradiva 1. polovice 15. stoletja iz Arhiva Republike Slovenije*, Ljubljana 2008 [tipkopis diplomske naloge].)

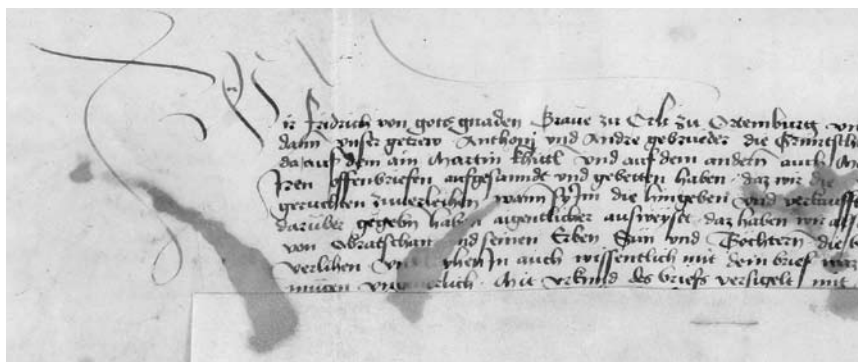
²⁷ AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4716.

²⁸ AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4490.

²⁹ Intitulacijski plural pomeni pisanje osebnega zaimka v prvi osebi množine pred izstaviteljevim imenom. Rabo intitulacijskega plurala sta pogojevala samozavest in ugled izstavitelja, pa tudi sprejemanje okolice in priznavanje pisarja. Uporabljati so ga smeli višja duhovščina, grofi in vojvode. Večina plemstva in nižje duhovščine pa je uporabljala intitulacijski singular in njihove listine so se večinoma začenjale z besedo »jaz« (*ich*, *ego*). (Dušan Kos, *Diplomatični diskurz o vzponu Žovneških gospodov, Gestrinov zbornik* (ed. Darja Mihelič), Ljubljana 1999, p. 160.)

5. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 594: Listina Friderika II. Celjskega, 1446, september 25.

6. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 611: Listina Friderika II. Celjskega, 1449, julij 25.

bili še Žovneški gospodje, so se njihove listine tako kot listine večine plemstva in nižje duhovščine začenjale z intitulacijskim singularjem. S povzdignjenjem v grofe leta 1341 je Celjskim pripadla tudi pravica naslavljanja v listinah z zaimkom »mi« (*wir, nos*). Kljub temu lahko na nekaj listinah Celjskih izpred leta 1341 zasledimo zaimek »mi«, pri čemer je šlo za napako pisarja³⁰ ali pa za veliko samozavest izstavitelja.³¹

Iniciale W na listinah Hermana II. Celjskega³² so precej preproste in imajo za ta čas značilno oblikovano črkovno telo (sl. 4). Levo polovico sestavljata paralelno potekajoči liniji, ki sta v spodnjem delu povezani, zgoraj pa se ena od linij dvigne nad inicialo in potuje po zgornji margini proti desni. Desna polovica inicialnega telesa je svobodnejših oblik. Linije na spodnjem delu inicialnega telesa so lahko tudi razprte, zaradi česar iniciala W izgubi svojo značilno obliko.³³ V takih primerih je zgornji del iniciale pogosto zaobljen, zato iniciala spominja na črko »m«.³⁴ Inicialna telesa so lahko ozka in visoka ali pa so linije črkovnega telesa nagnjene v levo, da iniciala dobi široko sploščeno obliko. Posamezne linije črkovnega telesa so med seboj lahko »spete« s polkrožnimi črticami³⁵ ali z detajli, ki imajo obliko številke 2³⁶ oziroma črke »s«.³⁷

Iniciali na obeh listinah grofa Ulrika II. iz let 1428 in 1429,³⁸ ki ju hranijo v Arhivu Republike Slovenije, se kažeta v podobnih potezah. V spodnjem delu sta inicialni telesi razprti, navzgor sta podaljšani tako skrajno leva kot tudi srednja linija črke, ki se med seboj na neki točki prekrizata. Linije obeh inicial prekinjajo kratke vijuge, ki na listini s signaturo a. e. 4463 svoje mesto najdejo tudi znotraj inicialnega telesa.

³⁰ Primer za to je plural v listini Konrada I. Žovneškega iz leta 1241. Avtor listine je notar avstrijsko-štajerskega vojvode Friderika II., ki je na listini Žovneškega gospoda najverjetneje pomotoma uporabil zaimek »*wir*«, ki ga je sicer vedno uporabljal za svojega gospoda. (Kos 1999, cit. n. 29, p. 160.)

³¹ Ibid.

³² Listine Hermana II. Celjskega, ki jih hranijo v Arhivu Republike Slovenije, so iz časa med letoma 1400 in 1434.

³³ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 470, a. e. 4434.

³⁴ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4434, a. e. 5575.

³⁵ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 345, a. e. 6596.

³⁶ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5540.

³⁷ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5532.

³⁸ AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5578 in a. e. 4463.

Iniciale na listinah Friderika II. Celjskega iz Arhiva Republike Slovenije³⁹ imajo manj jasno obliko kot tiste na listinah Hermana II. in Ulrika II. Vedno več je za izris osnovnega telesa nepotrebnih linij,⁴⁰ nekatere poteze so celo podvojene (sl. 5). Linije inicialnega telesa se med seboj večkrat prekrizajo in tvorijo osmičaste⁴¹ ali zašiljene elipsaste vzorce, znotraj katerih svoje mesto v več primerih najde drobna vijuga v obliki črke »s«. ⁴² Pogosto naletimo tudi na iniciale, ki so le še skupina med seboj nepovezanih linij (sl. 6). Značaj takih inicial je včasih popolnoma nerazpoznaven in ga lahko ugotovimo šele ob nadaljnjem branju besedila.⁴³ Podaljšku, ki se vije nad inicialo in je na Friderikovih listinah velikokrat zelo dolg, se pogosto pridružijo še drugi, ki se med seboj križajo in tvorijo zanke.⁴⁴ Vijugasti podaljški ne potujejo samo nad inicialo, temveč se lahko spustijo tudi po levi margini ob besedilu navzdol.⁴⁵

O pisarni celjskih grofov je Robert Schwanke leta 1939 zapisal, da je večji vpliv pridobila šele po letu 1436 (ko so grofje postali državni knezi), ko naj bi v celjski pisarni izstavili največ listin.⁴⁶ Na nepravilnost njegove teze je opozoril Dušan Kos,⁴⁷ ki je poudaril, da se je okrepljeno politično delovanje celjske dinastije začelo že pred letom 1341, torej še preden so bili svobodni gospodje Žovneški povzdignjeni v grofe. Po Kosovem mnenju lahko že pred letom 1341 govorimo o obstoju organizirane skupine pisarjev, ki so skrbeli za izstavljanje listin v imenu Žovneških gospodov. V službi Friderika Žovneškega med letoma 1328 in 1341 Kos omenja pet stalnih pisarjev, kar pomeni dobro orga-

³⁹ Listine Friderika II. Celjskega iz Arhiva Republike Slovenije so bile izstavljene med letoma 1436 in 1450.

⁴⁰ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4703.

⁴¹ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4493.

⁴² Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5395, a. e. 6015.

⁴³ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 601, a. e. 5604.

⁴⁴ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 520.

⁴⁵ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5604, a. e. 5597.

⁴⁶ Robert SCHWANKE, Beiträge zum Urkundenwesen der Grafen von Cilli (1341–1456), *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, XIV, Innsbruck 1939, p. 414.

⁴⁷ Kos 1999, cit. n. 29, pp. 147–167; Dušan KOS, Žovneški gospodje v zrealu diplomatike, *Zbornik mednarodnega simpozija »Celjski grofje. Stara tema – nova spoznanja«* (Celje, 27.–29. 5. 1998, ed. Rolanda Fugger Germadnik), Celje 1998, pp. 181–190.

nizirano upravo in razvito listinsko prakso, še posebej, če jo postavimo ob bok spodnještajerski plemiški okolici. Vseeno pa o pisarni, v kateri bi pod vodstvom kanclerja listine obenem pisalo več pisarjev po točno določenih pravilih in formularjih (kar zaznamuje delo v bolj organiziranih pisarnah, kot so papeška, kraljeva in cesarjeva⁴⁸), po Kosovem mnenju pred sredino 14. stoletja ne moremo govoriti.⁴⁹

V primerjavi s papeško pisarno v primeru pisarne celjskih grofov zaradi sodelovanja več rok težje govorimo o kontinuiranemu razvoju črkovnih oblik. Kljub temu lahko opazimo bistvene razlike med oblikovanjem preprostih inicial na listinah Hermana II. Celjskega iz začetka 15. stoletja in med domiselnejšimi inicialami na listinah Friderika II. Celjskega. Glavni razlog za bolj dovršen inicialni okras na Friderikovih listinah je najverjetneje delo druge, izkušenejše roke. Domiselne inicialne oblike na njegovih listinah so najverjetneje nastale izpod peresa nekoga, ki je izdelal že mnogo listin in ki je imel roko tako izurjeno, da je inicialo lahko sestavil tudi iz nepreglednega števila zavitih linij. Pomemben razlog za hitro zrisane iniciale svobodnih oblik na listinah Friderika II. Celjskega je tudi pospešena izdaja dokumentov. V številu izstavljenih dokumentov že Žovneški niso zaostajali za širšo okolico,⁵⁰ število v celjski pisarni izstavljenih listin pa je še naraščalo vzporedno s političnim položajem dinastije celjskih grofov.

Odsotnost slehernega okrasa in nejasna izpeljava inicialnih teles na listinah Celjskih ne pomenita nujno skromne⁵¹ in slabo organizirane pisarne ali površnosti in nepazljivosti pisarjev. Pisarji so se ob rednem in hitrem izstavljanju listin lahko dodobra izurili, kar jim je omogočilo, da so svojo zamisel o iniciali hitro prenesli na podlago. V podobni obliki se kažejo tudi nekatere iniciale na listinah, ki so nastale v drugih sočasnih srednjeevropskih pisarnah, na primer v pisarni nemškega kralja Friderika IV.⁵² Povsem verjetno je tudi, da so bolj uveljavljene pisarne vplivnih vladarjev narekovale smernice v oblikovanju listin,

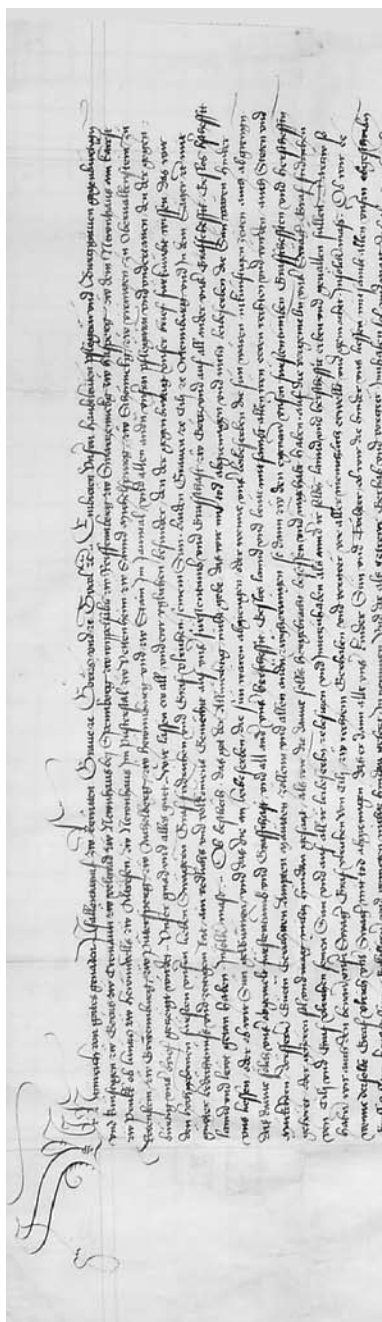
⁴⁸ SANTIFALLER 1968, cit. n. 15, p. 35.

⁴⁹ Kos 1999, cit. n. 29, pp. 147, 166.

⁵⁰ Kos 1999, cit. n. 29, p. 147.

⁵¹ Igor GRDINA, Kako se je ohranjal spomin na nesmrtno podvige pokneženih grofov Celjskih, *Spomini Helene Kottaner. Ženski glas iz srednjega veka* (Igor Grdina in Peter Štih), Ljubljana 1999, pp. 75–121.

⁵² Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 612, a. e. 6856.

7. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4714: Listina Henrika IV. Gorishega, 1437, marec 17.

8. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4517: Listina Henrika IV. Gorishega, 1443, december 11.

ki so jim pisarji v celjski pisarni sledili v želji po napredku. Na Friderikovih listinah pa lahko najdemo tudi povsem preprosto oblikovane inicialne, kakršne smo pogosto zasledili na listinah Hermana II. Celjskega.⁵³ To namiguje na sodelovanje več pisarjev, lahko pa so imele listine z bolj preprostimi inicialami manj pomembno vsebino. Listine so bile namreč vselej sestavljene po točno določenih pravilih, odvisnih tudi od vrste in pomembnosti pravnega dejanja, prenesenega v listinsko obliko.⁵⁴

Robert Schwanke je o celjski pisarni zapisal še, da nikoli ni dosegla nivoja pisarne goriških grofov, ki je bila vzorna že v 13. stoletju.⁵⁵ Pisarji, ki so za goriške grofe pisali listine, so bili že v sredini 13. stoletja v resnici združeni v preprosto strukturirano pisarno. Kot pisarja goriškega grofa Majnharda IV. se v virih prvič pojavita imeni Henrik, župnik iz Dobrle vasi (leta 1243), in Antonij (leta 1249). V tem času se je tudi izoblikoval goriški dvor, ki je potreboval dobro organizirano pisarno, in zato razvito pisarniško delovanje goriških grofov ne preseneča.⁵⁶

V Arhivu Republike Slovenije hranijo devet listin, ki jih je v prvi polovici 15. stoletja izstavila rodbina goriških grofov. Od teh je osem listin izstavil grof Henrik IV. in eno Friderik IV. Goriški. Na vseh listinah najdemo inicialo W, ki ima za ta čas značilno oblikovano črkovno telo, le da so inicialne oblike v primerjavi s celjskimi bolj razgibane in tudi bolj okrašene (sl. 7). Pojavijo se poteze, ki so za določanje značaja črke nepotrebne in so zgolj okrasni element. Tanke linije črke dopolnjujejo majhni izrastki trikotne oblike, drobne vijuge, cikcakaste črte, druga za drugo nanizane linije v obliki črke »v« ipd. (sl. 7 in 8). Nad inicialo ali ob njej velikokrat vidimo zanimivo usločene podaljške, ki se pogosto prekrizajo,⁵⁷ znotraj črkovnega telesa pa se večkrat pojavijo pike ali kratke vijuge (sl. 8).

Pisarna Goriških je bila organizirana prej kot pisarna celjskih grofov, zato je bila do prve polovice 15. stoletja zagotovo tudi bolj organizirana in je imela na voljo več finančnih sredstev, ki so ji omogočila nakup kvalitetnejšega pisarniškega materiala in ne nazadnje

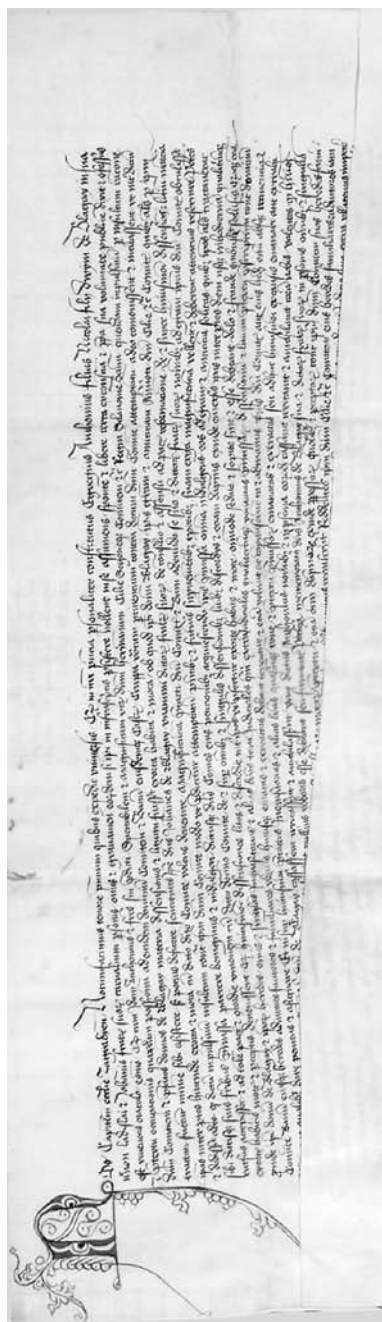
⁵³ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 603.

⁵⁴ Božo OTOREPEC, s. v. Listina, *Enciklopedija Slovenije*, VI, Ljubljana 1992, p. 201.

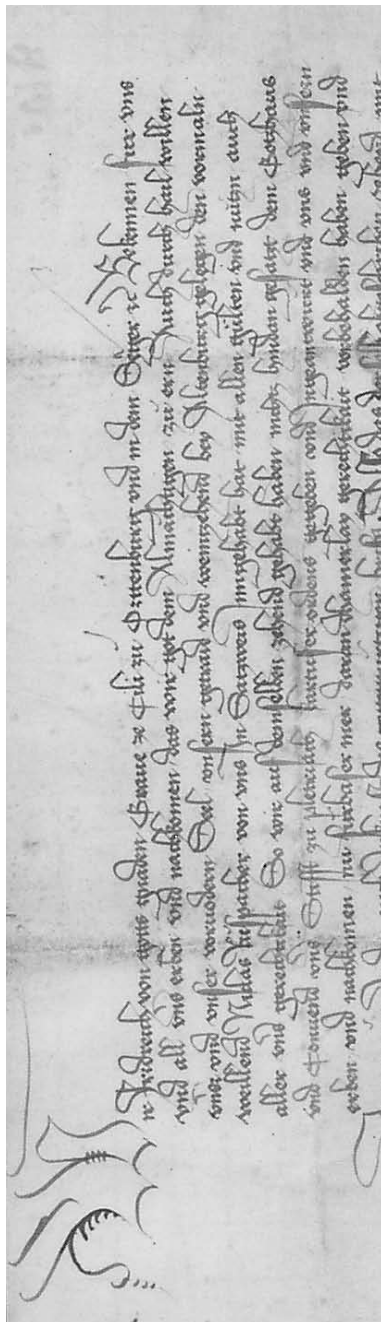
⁵⁵ SCHWANKE 1939, cit. n. 46, p. 414.

⁵⁶ Kos 1994, cit. n. 17, pp. 199–100.

⁵⁷ Cf. AS 1963, Zbirka listin, a. e. 4516, a. e. 4479.

9. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4698: Listina kapilja v Zagrebu, 1427, februar 16.

10. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5596: Listina Friderika II. Celjskega, 1439, maj 4.

najem izkušenejših pisarjev.⁵⁸ Finančne zmožnosti in politični položaj izstavitelja so poleg vsebine prav tako pomembno vplivali na dekoracijo listin.⁵⁹ Najverjetneje imajo iniciale na goriških listinah tudi zato bolj dekorativen značaj kot celjske.

Na okrasne elemente listinskega gradiva je pomembno vplivala tudi dekoracija sočasnih kodeksov.⁶⁰ Primerjava kadelnih inicial v listinah prve polovice 15. stoletja iz Arhiva Republike Slovenije in kadel iz sočasnega rokopisnega gradiva je pokazala, da v obojem gradivu zasledimo enake ali vsaj podobne poteze v oblikovanju in okrasu inicial. Enake poteze v inicialnem okrasu listin in rokopisov pomenijo, da sta oblika in okras črke zavezana času, ne glede na vrsto gradiva in kraj nastanka (rokopisi so praviloma nastajali v drugačnem okolju kot listine). Kot v rokopisih tudi na listinah najdemo črkovna telesa, spremenjena v zavite listne forme,⁶¹ bogat fleuronirani okras⁶² in druge detajle, ki spominjajo na obliko in okras inicial v rokopisih (sl. 9).

Besedilo listin iz Arhiva Republike Slovenije se največkrat začne z inicialo W. Podobno obliko kot iniciale W na listinah ima na primer iniciala, ki krasi Biblijo iz Prage, datirano v leto 1478 (Dunaj, ÖNB, Cod. Ser. n. 4742). Inicialo iz Biblije na levi strani krasi t. i.

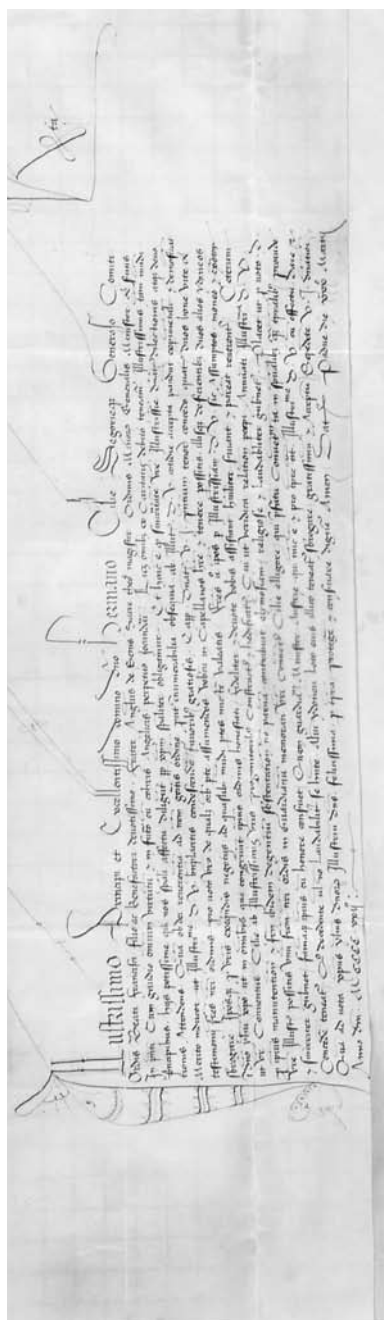
⁵⁸ Pisarji goriških grofov so na primer pisali na drag italijanski pergament smetanove barve (Kos 1994, cit. n. 17, p. 71.), medtem ko so v pisarni celjskih grofov večinoma uporabljali manj kvaliteten in cenejši pergament rjavkaste barve (npr. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 345, a. e. 470, a. e. 611, a. e. 5596, a. e. 6015 ...).

⁵⁹ Lep dokaz, da je dekoracija listine odvisna tudi od političnega položaja izstavitelja, so listine nemškega kralja Friderika IV. V Arhivu Republike Slovenije iz prve polovice 15. stoletja hranijo osem listin, ki jih je kralj Friderik IV. izstavil še kot avstrijski vojvoda Friderik V., in 29 listin, ki so bile izstavljene na Friderikovo pobudo po tem, ko je bil leta 1440 kronan za kralja. Iniciale na listinah, ki jih je nemški kralj podpisal še kot vojvoda, so precej preproste in po svoji obliki spominjajo na iniciale listin Hermana II. Celjskega (npr. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4469). Na listinah, ki jih je Friderik izstavil kot kralj, pa najdemo zanimivejša inicialna telesa z več okrasa (npr. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5601). Friderik IV. je kot kralj v svoji pisarni najverjetneje lahko zaposlil izkušene pisarje ali celo mojstre, ki so skrbeli izključno za dekoracijo listin, ki je ravno zato tudi bolj dovršena.

⁶⁰ GOLOB 1993, cit. n. 16, p. 77.

⁶¹ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5603, a. e. 5813.

⁶² Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 578.

11. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4437: Listina brata Angelusa iz Siene, 1422, marec 30.

12. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5589: Listina avstrijskega vojvode Friderika V., 1433, junij 21.

rilčast (nem. *elefantrüsselartig*⁶³) izrastek, ki ga pogosto najdemo tudi v listinskem gradivu (sl. 10). V istem rokopisu najdemo inicialo I, ki je spremenjena v preplet ribjih teles. Podoba ribe zelo pogosto prevzamejo tudi inicialne na listinah (največkrat gre prav za črko I; sl. 11).⁶⁴ V rokopisih z liturgično vsebino podoba ribe namiguje na evharistijo. Na listinah, ki so posvetne vsebine, pa so inicialne v obliki ribjih teles zgolj ponovitev dekorativne oblike, ki je pogosta na rokopisnih folijih.

Podobno kot inicialne W na listinah iz Arhiva Republike Slovenije so v sočasnem rokopisnem gradivu oblikovane povečane stavčne začetnice, ki pa nimajo vedno značaja inicialne – največkrat samo označujejo začetke pomembnejših stavkov oziroma odstavkov.⁶⁵ Podobnosti z inicialami v rokopisih zasledimo tudi v oblikovanju podaljškov, ki se vijejo nad inicialami in preostalim besedilom. V obravnavanih listinah se je pogosto pojavila zanka v obliki osmice (sl. 12). Na enak motiv na primer naletimo tudi na foliju 1r kodeksa s signaturo Cod. 5380 iz dunajske Univerzitetne knjižnice. Na eni od listin Sigismunda Luksemburškega⁶⁶ podaljšek nad inicialo prekine detajl v obliki romba z usločenimi stranici in s piko na sredini (sl. 13). Podobno obliko ima podaljšek inicialne I v rokopisu iz Dunajskega Novega mesta iz let 1466/1467.

Zaradi velikega števila izstavljenih listin v kratkem času⁶⁷ so se oblikovni vzorci hitro razširili med številne prejemnike in tako je listinsko gradivo vplivalo na občinstvo hitreje ter v večjem obsegu kot rokopisi. Listino krasi le ena iniciala, kar pa pisarju (ali iluminatorju v primeru slikarskega okrasa) ne dopušča možnosti za razvijanje oblik, medtem ko kopisti-kaligrafi v enem rokopisu lahko izrišejo tudi več kot

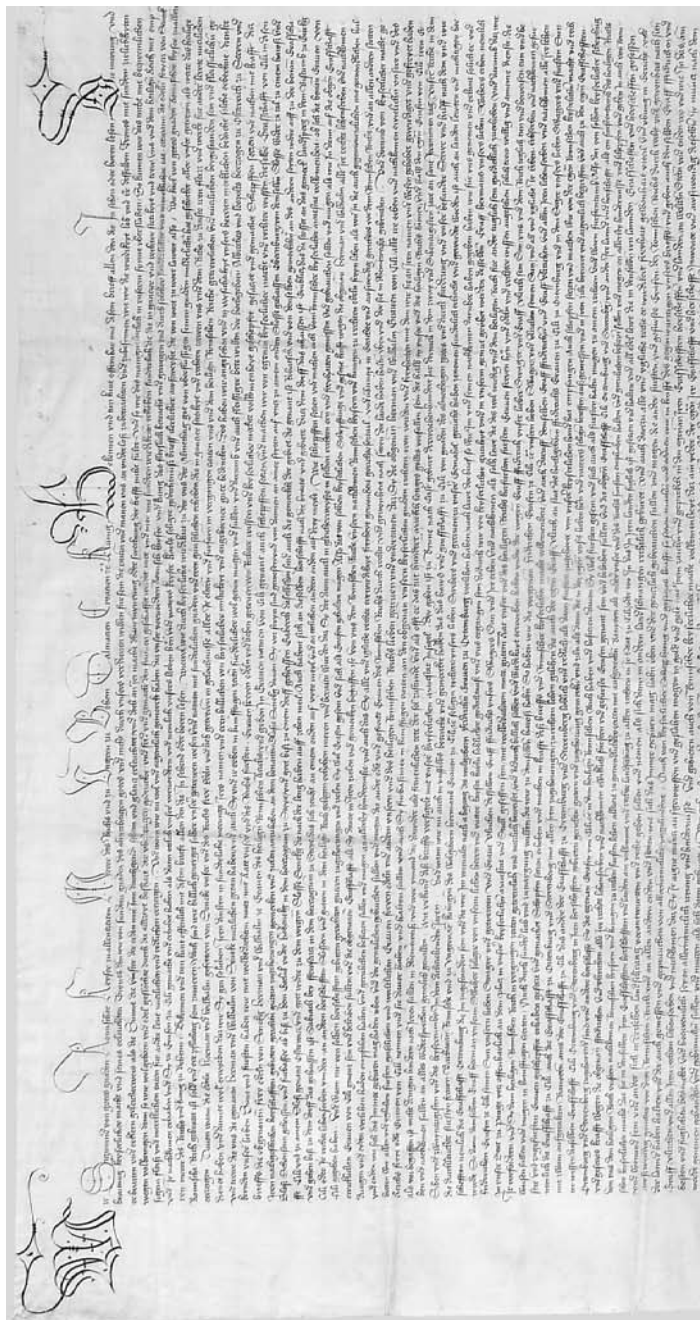
⁶³ Haidinger 1993–1994, cit. n. 3, p. 243.

⁶⁴ Cf. AS 1063, Zbirka listin, a. e. 5559.

⁶⁵ Cf. Moralia in Job, 1410, NŠAL 102, rokopis 10, Nadškofijski arhiv Ljubljana.

⁶⁶ AS 1063, Zbirka listin, a. e. 4478.

⁶⁷ Zapisi papeškega ceremoniarja Johannes Burckharda na primer poročajo, da so v papeški pisarni v eni sami noči leta 1486 napisali kar 300 listin. Znan je tudi podatek, da je v prvih 22 mesecih pontifikata papeža Leona X. (1513–1521) njegova pisarna izstavila okrog 13500 listin. (Štih 1996, cit. n. 23, p. 45.) Podobno je moral neznani kaligraf ob zaključku akademskega leta na dunajski univerzi naenkrat izdelati več sto listin, pri tem pa paziti, da bo vsaka izmed njih prav tako popolna v svojih značilnostih kot druge. (Haidinger 1993–1994, cit. n. 3, p. 243.)

13. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zhirka listin, a. e. 4478: Listina Sigismunda Luksemburskega, 1436, november 30.

tisoč inicial.⁶⁸ V rokopisih tako pogosto opazujemo rast mojstrove domišljije, saj vzorci postajajo vedno zanimivejši in se odmikajo od preprostih dekorativnih oblik, ki so dopolnjevale inisialne na prvih folijih.⁶⁹

Če primerjamo značaj inicialnega okrasa v rokopisnem in listinskem gradivu, ugotovimo, da gre za zavezanost precej različnim estetskim načelom. V listinskem gradivu so kadelne inisialne večino pisane s tanjšim peresom (tako kot besedilo), ki za seboj ne pušča močnih kontrastov, in zato se inisiala pogosto kar izgubi v besedilu, ki ji sledi. Nasprotno je kadela v rokopisnem gradivu z značilnim kontrastom med debelimi in tankimi linijami pogosto prav poseben in izstopajoč dekorativni poudarek. Čeprav so poteze v inicialnem okrasu listin in rokopisov pogosto enake, pa okras inicial na listinah da povsem drugačen vtis kot inicialni okras v kodeksih.

Kadelne inisialne so se iz rokopisov in listin preselile tudi v tiskano knjigo ter so močno zaznamovale tisk v 16. in 17. stoletju.⁷⁰ Z uveljavitvijo tiskane knjige se je začel povsem nov razmah dekoriranih inicial, ki so jih tedaj potrebovali tudi v knjigah z novimi vsebinami, zlasti posvetnimi. Postopoma so se vsi tipi inicial, ki jih najdemo v rokopisih in listinah, skupaj s pripadajočim okrasom preselili v tisk.⁷¹ Kadelnina inisiala je na ta način ohranila svojo dekorativno vlogo skoraj do naših dni.⁷²

⁶⁸ V gradualu s signaturo A 63/51 iz knjižnice frančiškanskega samostana v Gradcu je na primer kar 1336 lombard in kadelnih inicial. (GOLOB 2002, cit. n. 3, p. 176.)

⁶⁹ Lep primer je rokopis *Moralia in Job* (NŠAL 102, rokopis 10), ki ga hranijo v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. V njem okras kadelnih inicial med drugim predstavljajo obrazi s spogledljivimi pogledi, z usti, razvlečenimi v krohot, in z jeziki, ki visijo iz njih. Čim bolj se približujemo koncu kodeksa, tem bolj so obrazi groteskni in popačeni. Podobno se inicialni okras v rokopisu 375 iz graške Univerzitetne knjižnice v osnovi ponavlja, vendar si je florator po tem, ko je s fleuronnejem opremil že veliko inicial, delo popestril in okras osvežil s kakim novim detajlom (inicialni okras tega rokopisa je delo ene roke). (Gl. Nataša SOPČIČ, *Inicialni okras jurkloštrskega rokopisa 375 v graški Univerzitetni knjižnici*, Ljubljana 2007 [tipkopis seminarske naloge].)

⁷⁰ GOLOB 2002, cit. n. 3, pp. 164, 175.

⁷¹ Friedrich Adolf SCHMIDT-KÜNSEMÜLLER, s. v. *Initiale. Initialen in gedruckten Büchern*, *Lexikon des gesamten Buchwesens*, III (ed. Severin Corsten), Stuttgart 1991², p. 616.

⁷² GOLOB 1993, cit. n. 16, p. 77.

**INITIALENSCHMUCK BEI URKUNDEN AUS DER
ERSTEN HÄLFTE DES 15. JAHRHUNDERTS IM
ARCHIV DER REPUBLIK SLOWENIEN UNTER
BESONDERER BERÜCKSICHTIGUNG DER
URKUNDEN DER GRAFEN VON CILLI****Zusammenfassung**

Diesem Beitrag liegt eine Untersuchung der Kadellen und anderen dekorativen Elemente des Urkundenmaterials aus der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts zugrunde, das im Archiv der Republik Slowenien aufbewahrt wird. Eine Analyse dieser Elemente zeigt, dass die Urkunden eines Ausstellers bzw. einer Kanzlei außer durch Übereinstimmung in anderen äußeren und inneren Charakteristika auch durch Einheitlichkeit des Kunstschmucks gekennzeichnet sind. Die Kinetik der Hand, die die Urkunde schmückte, ist ein in der Diplomatik sehr oft übersehenes Element, doch trägt es zur Feststellung des Urkundenentstehungsortes bei, verrät die Gewohnheiten der Kanzlei (vielfache Anfertigung der Urkunde, Verwendung von Schablonen u. ä.), spiegelt die politische und soziale Lage des Ausstellers und des Empfängers, verweist auf die Bedeutung des Rechtaktes u. ä.

Besondere Aufmerksamkeit gilt dem Fonds der Urkunden der Grafen von Cilli, die im Archiv der Republik Slowenien aufbewahrt werden. Die Cillier Hofkanzlei ist historisch nachgewiesen, doch herrscht in der Forschung keine Einhelligkeit bezüglich ihrer Entstehungszeit, sowie ihrer Bedeutung und Entwicklungsstufe. Robert Schwanke bestreitet eine größere Bedeutung der Kanzlei zu Cilli vor dem Jahre 1436, Dušan Kos behauptet dagegen, dass man die Entwicklung der Kanzlei in Zusammenhang mit der verstärkten politischen Tätigkeit der Dynastie sehen könne, die seiner Meinung nach schon vor der Erhebung der Herren von Sanneck in den Grafenstand im Jahre 1341 einsetzte. Ein Blick auf die Formen der Initialen bei Urkunden, die in der Kanzlei des Cillier Hofes in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts entstanden sind, zeigt, dass die Initialen immer einfallsreicher und vielfältiger wurden, was man unter anderem als Folge des schnellen politischen Aufstiegs der Cillier Dynastie verstehen kann.

Kadellen und andere dekorative Elemente bilden den Kern der paläographischen Untersuchung aufgrund des dokumentierten Urkundenmaterials und die Urkunden selbst wurden auch in einem kodikologischen Vergleich herangezogen. Im Beitrag finden einige dekorative Schlüsselemente Beachtung, die den Urkundenschmuck mit zeitgleichen Handschriften verbinden (hervorgehoben werden die Handschriften des Kreises Prag-Wien) und eine Wechselbeziehung des Schmucks im Urkunden- und Handschriftenmaterial nachweisen.

Abbildungen:

1. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin (Urkundensammlung), a. e. 587: Urkunde des Laurentius, Patriarch von Aquileia, 1445, September 21.
2. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 578: Notarielle Abschrift der Urkunde des Papstes Martin V., 1444, Mai 15.
3. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 6849: Urkunde von Papst Eugen IV., 1439, Februar 26.
4. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 345: Urkunde des Grafen Hermanns II. von Cilli, 1400, Juni 29.
5. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 594: Urkunde des Grafen Friedrichs II. von Cilli, 1446, September 25.
6. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 611: Urkunde des Grafen Friedrichs II. von Cilli, 1449, Juli 25.
7. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 4714: Urkunde Heinrichs IV. von Görz, 1437, März 17.
8. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 4517: Urkunde Heinrichs IV. von Görz, 1443, Dezember 11.
9. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 4698: Urkunde des Kapitels in Zagreb, 1427, Februar 16.
10. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 5596: Urkunde des Grafen Friedrichs II. von Cilli, 1439, Mai 4.
11. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 4437: Urkunde des Bruders Angelus von Siena, 1422, März 30.
12. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 5589: Urkunde des österreichischen Herzogs Friedrichs V., 1433, Juni 21.
13. Ljubljana, Arhiv RS, AS 1063, Zbirka listin, (Urkundensammlung), a. e. 4478: Urkunde Sigismunds von Luxemburg, 1436, November 30.